

DISKRIMINACE V PŘÍSTUPU K ASISTOVANÉ REPRODUKCI V RÁMCI JUDIKATURY ESLP

ANNA HORINOVA

Masaryk University, Faculty of Law, Czech Republic

Abstract in original language

Předmětem zájmu předkládaného příspěvku jsou významná rozhodnutí Evropského soudu pro lidská práva týkající se průsečíku dvou významných a často i kontroverzních otázek - diskriminace a přístupu k asistované reprodukci. Na třech stěžijních kauzách Evropského soudu pro lidská práva jsou demonstrovány jeho úvahy související s tématem. Vyzdvíženy jsou zejména otázky aplikace a možného porušení článku 8 Úmluvy respektive téhož článku ve spojení se zákazem diskriminace garantovaným čl. 14 Úmluvy

Key words in original language

Diskriminace, rozdílné zacházení, asistovaná reprodukce, in vitro fertilizace, umělé oplodnění, soukromý a rodinný život, rodičovství, dárcovství.

Abstract

Central issue of the paper deals with an area where two important matters overlap - discrimination and access to medical assisted reproduction. The most interesting and controversial aspects of the topic are presented through three cases of the European Court of Human Rights whereas questions of applicability and possible breach of the Article 8 of the Convention, eventually Article 8 taken in conjunction with prohibition of discrimination settled by Article 14, are briefly analyzed.

Key words

Discrimination, access to assisted reproduction, parenthood, in vitro fertilization, private and family life, gamete donation.

Úvod

Jak právní uchopení diskriminace čili neoprávněného znevýhodnění, tak asistované reprodukce jsou obvykle oblastmi, kterými hýbou velké emoce; u každé z nich je tomu tak z trochu jiného důvodu. Zákaz diskriminace jako koncept chránící historicky či fakticky znevýhodněné skupiny jedinců naráží na kritiku ze strany odpůrců právního protekcionismu. Právní uchopení asistované reprodukce se zase nachází v ohnisku střetu zájmů reprezentovaných stále silnější lobby bezdětných párů (a ruku v ruce s nimi jdoucí lobby farmaceutických firem) na jedné straně a zájmů prosazovaných pochopitelně konzervativněji smýšlející náboženskou obcí. Zdá se proto, že spojení obou otázek může při jejich spojení mít za následek vytvoření vysoce třaskavé směsi etických, morálních a právních kontraverzí. Pojďme

se proto podívat, jak se s tímto nelehkým úkolem již poněkolkáté vypořádal ve své judikatuře Evropský soud pro lidská práva (dále jen "ESLP" anebo "Soud"), a to mi jiné v rozsudku S. H. a ostatní proti Rakousku (věc č. 57813/00).

I. K zakotvení zákazu diskriminace v Úmluvě

Nejdříve ze všeho je nutno zaměřit pozornost na zakotvení zákazu diskriminace v Úmluvě o ochraně lidských práv a základních svobod, včetně jejich dodatkových protokolů (dále jen "Úmluva"). V samotném textu Úmluvy nalezneme definici diskriminace v čl. 14, jenž zní: "Užívání práv a svobod přiznaných touto Úmluvou musí být zajištěno bez diskriminace založené na jakémkoli důvodu, jako je pohlaví, rasa, barva pleti, jazyk, náboženství, politické nebo jiné smýšlení, národnostní nebo sociální původ, příslušnost k národnostní menšině, majetek, rod nebo jiné postavení." Ze samotné dikce právě citovaného ustanovení vyplývá, že se nejedná o autonomní ustanovení a jeho aplikace je tudíž existenciálně spojena s ochranou některého z ostatních práv zakotvených Úmluvou. Tato skutečnost je velmi důležitá pro správný výklad daného antidiskriminačního ustanovení. V dodatkovém Protokolu č. 12 k Úmluvě je však zakotven také samostatné a nezávisle existující obecný zákaz diskriminace, o němž bude podrobněji hovořeno později.

Asi nepřekvapí, že v otázkách asistované reprodukce je právem, kterého se stěžovatelé dovolávají ve spojení s čl. 14 právo na ochranu soukromého a rodinného života, jež je obsaženo v čl. 8 Úmluvy. V této souvislosti přichází úvahu i spojitost s právem na uzavření manželství a založení rodiny garantovaným čl. 12 Úmluvy¹.

Vrátíme-li se ještě k zákazu diskriminace podle čl. 14, můžeme si povšimnout, že výčet diskriminačních důvodů, na jejichž základě je zakázáno rozlišovat, je výčtem demonstrativním; prostor pro jejich interpretační aktualizaci tudíž není zcela uzavřen. ESLP v řadě případů posuzoval diskriminační zacházení založené na důvodu náležejícím do zbytkové kategorie "jiné postavení", např. ve věci Gavrikova proti Rusku (č. 42180/02) nebo ve věci Brauer proti Německu (č. 3545/04).² K tomu lze ještě dodat, že ESLP ve svých rozsudcích³ opakovaně upozornil, že Úmluva není statickým, nýbrž živoucím dokumentem, jež je nutno vykládat ve světle měnících se podmínek.

---

¹ Viz Dickson proti Spojenému království (věc č. 44362/04)

² Čapek, J. Evropská úmluva o ochraně lidských práv a základních svobod. I. část - Úmluva. Praha: Linde Praha, a.s., 2010, s. 651, s. 660.

³ Např. Johnston a ostatní proti Irsku (věc č. 9697/82)

Zákaz diskriminace je někdy mylně vnímán jako naprostý zákaz rozlišování mezi jedinci a nastolení absolutní rovnosti.⁴ Ve skutečnosti je Úmluvou zakázáno pouze svévolné - arbitrární čili nelegitimní rozlišení mezi těmi, kteří se nacházejí ve srovnatelné situaci, a to z některého ze zakázaných důvodů. Posuzování, zda to či ono rozdílné zacházení splňuje podmínku legitimacy a uniká tak z oblasti zákazu diskriminace Úmluvy, je často velice obtížnou úvahou. Soud ji postupuje v rámci tzv. testu proporcionality, kdy zkoumá, zda cíl sledovaný rozlišením je legitimní a zda existuje rozumný vztah proporcionality mezi tímto cílem a prostředky užitými k jeho dosažení.⁵ Některá ze zakázaných kritérií požívají privilegovaného postavení pro historický kontext existence společnosti vůči skupině jedinců na základě těchto kritérií vymezených (rasa, barva pleti, pohlaví). Rozdílné zacházení takto odůvodněné bude obtížnější ospravedlnit.⁶

Právo nebýt diskriminován však není obsaženo pouze v textu samotné Úmluvy. Čl. 1 dodatkového Protokolu č. 12, jenž byl Českou republikou sice podepsán, leč neratifikován, totiž obsahuje generální antidiskriminační klauzuli.⁷ Čl. 1 protokolu č. 12 nemá čl. 14 Úmluvy nahrazovat, má jej pouze doplnit a rozšířit zákaz diskriminačního jednání na sféru vnitrostátního práva členských států Rady Evropy, stejně jako práva mezinárodního, jež je součástí jejich právních řádů.⁸ Nic nenasvědčuje tomu, že by se Česká republika v nejbližší době chystala na této situaci cokoliv měnit.

II. Asistovaná reprodukce jako volba chráněná čl. 8 Úmluvy

ESLP měl možnost vyjádřit se k právním a etickým aspektům asistované reprodukce a otázek související ve třech nejvýznamnějších kauzách. Poprvé rozhodoval Velký senát ESLP ve velmi emotivní stížnosti paní Evans [Evans proti Spojenému království (věc č. 6339/05)⁹; dále jen "Evans"], která se před britskými soudy domáhala toho, aby i přes nesouhlas (respektive zpětvzetí souhlasu) jejího ex partnera bylo užito jejich

---

⁴ Bobek, M., Boučková, T., Kühn, Z. Rovnost a diskriminace. Praha: C. H. Beck, 2007, s. 6.

⁵ Např. S. H. a ostatní proti Rakousku, bod 71.

⁶ Ovey, C., White, R. The European Convention on Human Rights. Oxford: Oxford University Press, 2006, s. 413.

⁷ Protokol ke dni 1. 6. 2010 ratifikovalo 17 signatářů Úmluvy. Jejich seznam je k dispozici na:
<http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=177&CM=7&DF=16/06/2010&CL=ENG>

⁸ Bobek, M., Boučková, T., Kühn, Z. Rovnost a diskriminace. Praha: C. H. Beck, 2007, s. 171.

⁹ V podrobnostech viz Čapek, J. Evropská úmluva o ochraně lidských práv a základních svobod. I. část - Úmluva. Praha: Linde Praha, a.s., 2010, s. 346 - 348.

společných zmražených embryí k jejímu umělému oplodnění; paní Evans svým podáním usilovala o vyslovení porušení čl. 2, 8 a 14 Úmluvy. V druhém případě, charakteristickém neobvyklým skutkovým základem - Dickson proti Spojenému království ze dne 4. prosince 2007 [(věc č. 44362/04)¹⁰; dále jen "Dickson"] - se ochrany soukromého a rodinného života v oblasti přístupu k asistované reprodukci domáhali p. Dickson, toho času pobývající v britské věznici Dovergate a jeho žena. Pan a paní Dicksonovi se seznámili prostřednictvím vězeňské korespondenční seznamky v době, kdy oba dva vykonávali svůj trest odnětí svobody. Poté, co byla paní Dickson propuštěna na svobodu, se společně domáhali povolení umělého oplodnění. Vzhledem k jejímu věku a k okamžiku nejdříve možného propuštění jejího muže přicházela pro početí společného dítěte manželů Dicksonových jako jediná realistická možnost umělé oplodnění. To jim však ze strany státního sekretáře nebylo umožněno s tím, že žádostem vězňů o umělé oplodnění lze vyhovět pouze ve výjimečných případech. Tím mělo být podle stěžovatelů porušeno jejich právo na ochranu soukromého a rodinného života dle čl. 8 a právo na uzavření manželství a založení rodiny garantované čl. 12. Konečně třetím případem, ve kterém byl Soudem zkoumán soulad postupu státu s Úmluvou, je čerstvý rozsudek ve věci čtyř stěžovatelů - dvou rakouských manželských párů - kteří se touto cestou rozhodli bojovat za své právo využít bez diskriminace metod asistované reprodukce. Provádění některých technik asistované reprodukce, jež jsou jediným způsobem, s jehož pomocí by stěžovatelé mohli počít, je totiž v Rakousku zakázáno. Detailněji bude tento nedávný rozsudek rozebrán na následujících řádcích. Důležitý závěr, který ze všech uvedených kauz plyne, je ten, že ochrana práv garantovaných v článku 8, tedy ochrana soukromého a rodinného života, se vztahuje i na rozhodnutí počít dítě (či nikoliv) za pomoci prostředků asistované reprodukce; tato volba sama o sobě je dle Soudu totiž výrazem soukromého a rodinného života.¹¹ Diskriminaci v přístupu k asistované reprodukci Soud vedle rozhodování o porušení čl. 8 řešil pouze v kauzách Evans proti Spojenému království a S. H. proti Rakousku; v prvně zmiňovaném případě diskriminace shledána nebyla, zatímco, jak bude rozvedeno později, ve druhém případě Soud shledal rozlišení založené rakouskou legislativou za diskriminační.

Ve výše zmiňovaném případě Dickson proti Spojenému království se Soud vyslovil k zajímavé otázce, totiž zda odepření příležitost podstoupit asistovanou reprodukci znamená porušení negativního závazku státu neinterventovat do existujícího práva na soukromý a rodinný život anebo selhání při pozitivních garancích státu souvisejících s právem na ochranu soukromého a rodinného života dosud nevzniknuvšího. Soud nakonec vyslovil přesvědčení, že není důležitý charakter daného závazku, nýbrž zda bylo dosaženo spravedlivé rovnováhy mezi zájmy jednotlivce a zájmy

---

¹⁰ Ibidem, s. 344 - 346.

¹¹ S. H. proti Rakousku, bod 60

veřejnými. Hledání takové rovnováhy je obecným tématem případů, kdy do hry vstupují otázky spojené s asistovanou reprodukcí; v případě manželů Dicksonových je však ještě umocněno skutečností, že p. Dickson žádal o umožnění asistované reprodukce v okamžiku, kdy si odpykával trest odnětí svobody za vraždu. Soud vážil argumenty britské vlády spočívající zejména v obavě z možného oslabení odstrašující a represivní složky trestního systému a také její námitky týkající se nedostatečné ochrany zájmů dítěte, o něž se především v této věci jedná; to by totiž podstatnou část svého dětství prožilo bez přítomnosti obce. Nakonec Soud poté, co podstoupil rozsáhlou úvahu na téma limitů doktríny margin of appretation uzavřel, že z důvodu absence zvažování důležitosti celého procesu pro stěžovatele (umělé oplodnění představovalo jedinou reálnou šance, jak počít společně geneticky příbuzného potomka a pro stěžovatele bylo tedy životně důležité), stát tedy z pohledu Velkého senátu ESLP selhal v nalezení optimální rovnováhy mezi individuálními zájmy stěžovatelů a zájmy veřejnými a nebyla proto nalezeno proporcionální řešení.

Případy Dickson i Evans, v nichž Soud rozhodoval o přístupu k asistované reprodukci, mají samozřejmě řadu jednotlivých prvků. Jedním z nich však je, že stěžovatelé se v rámci ochrany poskytované čl. 8 Úmluvy domáhali práva na respekt k jejich volbě stát se genetickými rodiči. Soud v případě Evans prohlásil, že toto právo je nutno považovat za užší kategorii nežli obecné rozhodnutí stát se rodičem, tudíž požívá ochrany dle čl. 8; Soud zároveň zdůraznil, že paní Evans se svojí stížností nedomáhala toho, že by jí stát odepřel právo stát se rodičem, umožnil pouze, aby její právo stát se matkou geneticky příbuzného dítěte bylo závislé na souhlasu jejího partnera a případného otce takto počatých dětí.

O postavení dětí narozených z asistované reprodukce rozhodoval Soud i v případě X, Y a Z proti Spojenému království (věc č. 21830/93). Stěžejní otázkou v této kauze ovšem bylo spíše postavení transsexuálů ve Velké Británii; Soud ve svém rozsudku připustil, že v souvislosti se statusem dětí pocházejících z umělého oplodnění či jiných technik asistované reprodukce existuje celá řada otázek, jež doposud nebyly na evropské úrovni řešeny.

III. S. H. a ostatní proti Rakousku

Již několikrát zmíněný rozsudek ESLP S. H. a ostatní proti Rakousku z 1. dubna 2010 skýtá čtenáři mnoho zajímavých úhlů pohledu na právní stránku problematiky asistované reprodukce. Ve zkratce nastíněn, skutkový základ případu spočívá v tom, že kvůli určitým zdravotním omezením nemohl ani jeden ze dvou párů, které stížnost Soudu adresovaly, počít dítě jiným způsobem, nežli za využití dárcovských gamet. V jednom případě bylo třeba darované spermie, ve druhém darovaného vajíčka. V obou případech bylo možno dosáhnout početí pouze za techniky oplození in vitro, to znamená v laboratorních podmínkách. Užití dárcovských pohlavních buněk je dle rakouského práva zakázáno; u spermií existuje výjimka, že za určitých okolností lze dárcovské spermie užít, avšak pouze pro účely inseminace čili

oplození in vivo.¹² In vitro fertilizace s užitím dárcovského genetického materiálu je tak zcela zakázána. Stěžovatelé se tímto zákazem cítili jednak dotčeni na svém právu na ochranu soukromého a rodinného života, jednak neoprávněně znevýhodněni oproti párům, které in vitro fertilizaci postoupit mohou.

Soud rozdělil rozhodování o porušení práva na ochranu soukromého a rodinného života do dvou částí. V první části se zabýval porušením čl. 14 ve spojení s čl. 8 vůči druhému páru stěžovatelů - pro jejichž početí by bylo třeba užít darovaného vajíčka. Posléze se Soud věnoval situaci prvního páru - tedy užití dárcovských spermií pro účely in vitro fertilizace.

III. I Dárcovství vajíček

V prvním případě soud dospěl k verdiktu, že čl. 14 Úmluvy byl ve spojení s čl. 8 porušen, když rakouská vláda nedokázala Soud přesvědčit o objektivně relevantním ospravedlnění rozdílu v zacházení mezi těmi, kteří technik asistované reprodukce mohou užít, aniž by jim bylo třeba darovaného vajíčka a mezi těmi, kteří k realizaci svého přání počít dítě prostřednictvím asistované reprodukce dárcovského oocytu potřebují. Důvod, na jehož základě byl pár potřebující darovaného vajíčka, vůči páru, který jej nepotřebuje diskriminován, zde blíže upřesněn není; podle dikce bodu 63 rozsudku, lze však usuzovat, že se nejspíše bude jednat o důvod spočívající ve zdravotním stavu stěžovatelů.

Zajímavé jsou zejména argumenty, s nimiž Soud odmítl shledat zdůvodnění rakouské vlády jako legitimní. Vláda ve svém vyjádření¹³ odkázala na úvahy rakouského ústavního soudu, který předestřel ve svém rozhodnutí ve věci, jaké motivy vedly rakouského zákonodárce k přijetí výše zmíněné legislativy. Těmito motivy bylo především vyvážení veřejných zájmů a individuálních zájmů těch, kteří nemohou počít svého potomka přirozenou cestou. Další pohnutka spočívala v etických a morálních dilematech spojených s otázkami asistované reprodukce - zejména zájmy dítěte a hrozba ze zneužití těchto technik; zmíněna byla i obava z vykořisťování žen z ekonomicky slabších sociálních vrstev. Silným odůvodněním ze strany rakouské vlády bezesporu byla rovněž obava ze vzniku neobvyklých rodinných vazeb, kdy by dítě mohlo mít de facto dva rodiče. Soud se k předloženým argumentům vyjádřil v tom smyslu, že chápe závažnost zdůvodnění a zároveň uznává širokou diskreci státu v oblasti tak citlivé jako je asistovaná reprodukce; odhlédnout nelze ani od faktu, že její právní

---

¹² Pro orientaci v tom, jaký je rozdíl mezi in vitro a in vivo fertilizací lze uvést, že u in vivo fertilizace - inseminace - dochází k zavedení spermií přímo do pohlavního ústrojí ženy. In vitro fertilizace obnáší odběr vajíčka z těla ženy, odběr spermií a jejich následné spojení v laboratorních podmínkách; po buněčném dělení a vzniku embrya se embryo zavede do dělohy ženy. Celý proces se nazývá in vitro fertilizace (IVF) + embryotransfer (ET).

¹³ Body č. 45 - 51.

úprava podléhá značným regionálním rozdílům. Soud uznal, že v otázce asistované reprodukce se doktrína margin of appreciation uplatní ve zvýšené míře. Na druhou stranu nicméně upozornil, že pokud se stát jednou rozhodne dát problematice asistované reprodukce ve své legislativě místo, potom musí vyvažovat legitimní zájmy zainteresovaných osob, a to v souladu s právy garantovanými Úmluvou.¹⁴ Absolutní zákaz některé z technik asistované reprodukce dle názoru Soudu nelze ospravedlnit ani argumenty, které vláda přinesla. Vládou poskytnuté zdůvodnění mělo být předmětem úvahy zákonodárce předtím, než úpravu asistované reprodukce zavedl do právního řádu. Možným negativním vlivům užití předmětných technik, lze dle mínění Soudu předejít i jinak, než jejich úplným zákazem. Co se týče neobvyklých rodinných vazeb v širším smyslu, ty jsou právním řádům smluvních státům již známy, a to v podobě institutu adopce.

III. II Dárcovství spermií

Jak bylo již řečeno, u prvního páru by bylo k oplození třeba užít dárcovské spermie, a to za užití techniky in vitro fertilizace. Takovou možnost rakouské právo bez výjimky vylučuje. Soud se proto zabýval tím, zda pro rozlišování mezi těmi, kteří mohou podstoupit in vitro fertilizaci bez užití dárcovských spermií a těmi, kteří in vitro fertilizaci díky zákazu užití dárcovských spermií absolvovat nemohou, existuje objektivně rozumné zdůvodnění a prostředky k dosažení takového cíle jsou přiměřené a nezbytné. Soud odmítl zabývat se řadou argumentů přednesených pro podporu zákazu darování vajíček, jelikož v posuzované situaci ztrácejí svou relevanci. Zdůvodnění vlády k tomuto bodu spočívalo v tom, že inseminace dárcovskými spermiemi (in vivo fertilizace) byla v době uzákonění asistované reprodukce již zaběhnutou praxí a její zákaz by byl neefektivní, jelikož se jedná o techniku relativně technicky nenáročnou, tudíž relativně snadno proveditelnou. K tomu Soud uvedl, že Úmluva je konstruována nikoliv jako katalog teoreticky existujících práv, nýbrž jako katalog práv praktických a užitečných.¹⁵ Efektivitu, již je argumentováno, je tedy třeba posuzovat ve vztahu k zájmům dotčených jednotlivců. Dále Soud v souladu s rozsudkem ve věci *Evans proti Spojenému království*¹⁶ připomněl, že tam, kde je ve hře obzvláště významný rozměr existence či identity jedince, prostor pro uvážení státu bude tímto omezen; argument efektivity tedy, ačkoliv se jeví pochopitelným, nelze přijmout jako legitimní ospravedlnění. Soud proto i vůči prvnímu páru stěžovatelů rozhodl, že zákaz obsažený pro in vitro fertilizaci s užitím dárcovských spermií v rakouské legislativě, je diskriminační ve smyslu čl. 14 ve spojení s čl. 8 Úmluvy.

---

¹⁴ Bod 74.

¹⁵ Bod 92; inter alia viz *Folgerø a ostatní proti Norsku* (věc č. 15472/02) a *Salduz proti Turecku* (věc č. 36391/02).

¹⁶ Bod 77

Soud nakonec rozhodl o přiznání náhrady nemajetkové újmy v penězích ve výši EUR 10.000 pro každý z párů; vznesený nárok na náhradu majetkové újmy neshledal oprávněným. K rozsudku Soudu existují dvě separátní stanoviska; částečně nesouhlasné stanovisko soudce Steinera a jedno disent soudce Jebense. Oba soudci se shodují v nesouhlasu s vysloveným diskriminačním znevýhodněním ve vztahu k užití darovaných oocytů s tím, že odůvodnění rakouské vlády vnímají jako legitimní. Soudce Steiner vyjadřuje ve svém stanovisku domnění, že Rakousko nepřekročilo svým uzákoněným zákazem darování oocytů meze dané konceptem margin of appreciation; pro tento závěr dle soudce Steinera svědčí mimo jiné skutečnost, že na evropské úrovni neexistuje kromě doporučení ad hoc komise expertů z roku 1989, které dárcovství oocytů zakazuje, žádný dokument vyjadřující stanovisko k otázce dárcovství vajíček. Rakouská legislativa tudíž koresponduje s jediným evropským dokumentem vztahujícím se k dané otázce. Soudce Jebens jde ve svém disentu dále; odmítá závěry ve vztahu jak k dárcovství vajíček, tak spermií při užití techniky in vitro fertilizace. Stejně jako soudce Steiner poukazuje na šíři doktríny margin of appreciation a na neexistenci jakýchkoliv doporučení věnujících se dané otázce na evropské úrovni.

Závěrem

Závěrem nelze než uzavřít shodně s Evropským soudem pro lidská práva, že asistovaná reprodukce na evropské úrovni otázkou dosud jednotně neřešenou. V právních řádech jednotlivých zemí jsou pak její aspekty legislativně ošetřeny natolik různě, že ESLP prakticky nejspíše nemá jinou možnost, než uvažovat ve smyslu doktríny margin of appreciation velmi benevolentně a korigovat pouze situace, které se z pohledu zásahu do práv garantovaných Úmluvou jeví jako skutečně mezní. Co je však více než jisté je, že asistovaná reprodukce je řešením dotýkajícím se stále většího počtu lidí a do budoucna bude nejen před Evropský soud pro lidská práva, ale hlavně před vnitrostátní soudy klást stále nové a větší výzvy.

Literature:

- Bobek, M., Boučková, T., Kühn, Z. Rovnost a diskriminace. Praha: C. H. Beck, 2007, s. 471
- Čapek, J. Evropská úmluva o ochraně lidských práv a základních svobod. I. část - Úmluva. Praha: Linde Praha, a.s., 2010, 887 s.
- Ovey, C., White, R. The European Convention on Human Rights. Oxford: Oxford University Press, 2006, s. 413.
- Montgomery, J. Health Care Law. Second edition. Oxford: Oxford university press, 2007, 515 s.

Contact – email

Horinova.anna@seznam.cz